

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)

В.В. Бочаров

Державний університет інформатики і штучного інтелекту, м. Донецьк, Україна

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається соціально-економічне становище селянства України на початку ХХ ст. Установлено питому вагу приватних і дільничних селянських господарств відносно общинних і черезсмужних відповідно. Показано регіональні особливості. Звернуто увагу на зміну структури селянського землеволодіння. Зроблено акцент на покращення у системі селянського господарювання.

В аграрних суспільствах, яким було українське суспільство на початку ХХ ст., селянство є фундаментальною верствою населення. Тому дослідження його соціально-економічного становища дозволяє зрозуміти стан усього суспільства.

На всіх етапах історії України селянське питання було одним з найгостріших, але в різних регіонах воно проявлялося своєрідно, що було пов'язано з різними географічними, кліматичними, демографічними особливостями, а також традиціями, що склалися історично. У зв'язку з цим набуває актуальності врахування специфічних рис аграрного розвитку України і можливостей їх застосування в сучасних економічних реаліях. Регіональний чинник при вивченні історії сільського господарства взагалі надає можливість відтворення повнішої картини проблеми, що досліджується, зокрема.

В історичній літературі неодноразово висвітлювалися різні аспекти селянського питання початку ХХ ст. Проте публікації радянського періоду були тенденційними, заідеологізованими, а сучасна історіографія звертається до даної теми все рідше.

Мета статті – розглянути соціально-економічне становище селянства України в названий період.

Географічні межі дослідження охоплюють дев'ять українських губерній, що входили на той час до складу Російської імперії.

Отже, за даними 1905 року в наступних губерніях України панувало общинне селянське землекористування: Катеринославська – 99,2 % дворів, Херсонська – 93,3 %, Харківська – 93,2 %, Таврійська – 92,1 %; в інших переважало подвірне селянське землеволодіння: Подільська – 99,6 %, Волинська – 98,2 %, Київська – 91 %, Полтавська – 82,1 %; у Чернігівській губернії общинних і подвірних господарств було майже порівну – 51,5 і 48,5 % відповідно [1, с. 174-175]. Високий відсоток общинного землекористування у південних губерніях пояснюється тим, що в процесі заселення цього регіону в XVIII – на початку XIX ст. поміщики штучно насаджували общину [2, с. 59]. Разом з тим насильницьке насадження общини співіснувало з процесом розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. Внаслідок такого сполучення відбувалося поступове «змертвіння» общини. Общинні землі переділялися все рідше, більшість селянських господарств сплачувала грошову ренту замість панщини та натурального оброку, широкого розповсюдження набувала оренда селянами поміщицьких і скарбничих земель, все частіше в селянських господарствах України застосовувалася праця найманців [3, с. 4].

Доволі непогано були забезпечені землею селянські господарства Південної України, про що свідчать наступні дані. За станом на 1906 рік 25,9 % селян мали наділи в 7 – 10 десятин, а 42,4 % – понад 10 десятин. Малоземелля не було бичем даного регіону, хоча не можна сказати, що цього явища тут не спостерігалось взагалі, просто така проб-

лема не відчувалася настільки гостро, як у центральних губерніях Росії, де майже кожний другий двір був малоземельним. У названому ж регіоні кількість подібних селянських господарств сягала лише 6,8 %. Їхні наділи не перевищували трьох десятин. Більше чверті дворів (26,8 %) обробляли наділи від трьох до семи десятин, ці селяни вважалися середньозабезпеченими землею [4, с. 983].

Внаслідок столипінської аграрної реформи кількість приватних селянських господарств в Україні перевищила загальноросійський показник.

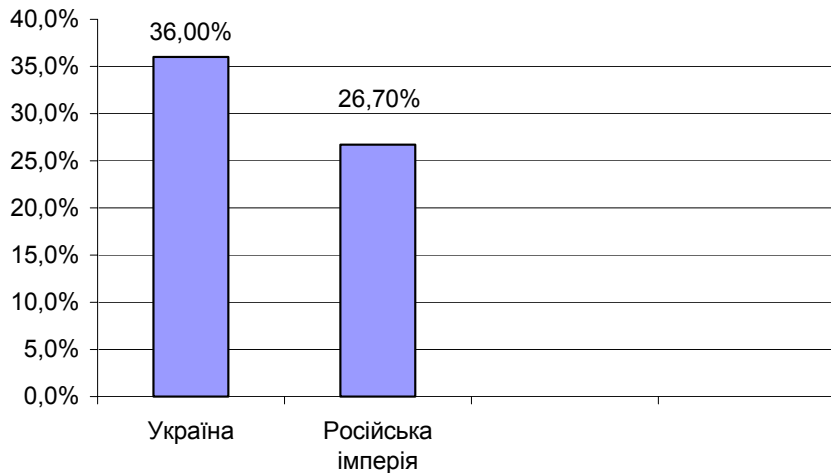

Рисунок 1 – Питома вага приватних селянських господарств відносно общинних у 1916 році [5]

Після послаблення общини на перший план висунулася проблема раціональної організації території індивідуального господарства, стало актуальним питання скорочення та регулювання черезсмузжя, далекоземелля (землевпорядкування) та пов'язане з цим насадження дільничного землеволодіння (хуторів і відрубів).

Із загальної кількості землевпорядкованих дворів в Україні відсоток землевпорядкованих хуторами та відрубамі господарств був таким (у порядку зменшення): Волинська – 95,7 %, Катеринославська – 87,1 %, Херсонська – 87 %, Таврійська – 81,5 %, Полтавська – 79,1 %, Подільська – 78,9 %, Київська – 70,6 %, Харківська – 59 %, Чернігівська – 52 % [6, с. 16]. Проте, незважаючи на високі показники дільничного землеволодіння, подолати черезсмузжя не вдалося. З наступної діаграми видно, що питома вага дільничних господарств була незначною, навіть порівняно із загальноросійським показником (рис. 2) [6, с. 16-18].

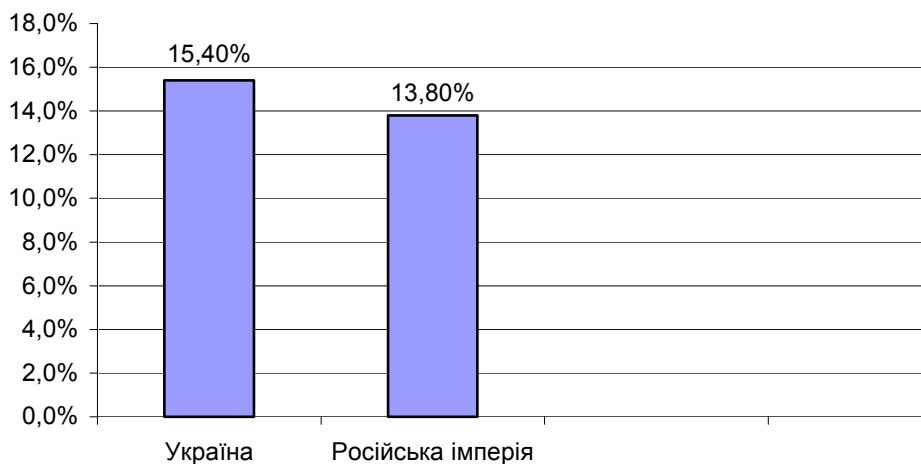

Рисунок 2 – Питома вага дільничних селянських господарств відносно черезсмузжних у 1916 році

Столипінська аграрна реформа значно прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі, наслідком чого став активний перерозподіл надільних земель. Це відбувалося і завдяки руйнуванню общини, і через формування дільничних господарств, і за сприяння Селянського банку, а також у результаті переселень. В сукупності названі чинники впливали на зміну структури селянського землеволодіння.

У результаті руйнування общини приватні наділи селян ставали товаром, а їхні власники – потенційними продавцями та покупцями. Продавцями, як правило, були бідніші верстви сільського населення, котрі або взагалі не мали землі, або мали невелику її кількість (зазвичай до 3 десятин). Покупцями ж були заможні селяни. Найбільшим попитом користувалися наділи, розташовані неподалік від водоймищ і пасовищ, в яких не було рельєфних недоліків у вигляді байраків і балок.

Насадження дільничних господарств також тягнуло за собою зміну власників земельних наділів, оскільки не завжди вдавалося відокремити хутірську чи відрубну ділянку так, щоб при цьому не були зачеплені інтереси сусідів. Тому селяни часто з цього приводу з'ясовували стосунки: сварилися, судилися, доплачували один одному за зайві десятини. Виникали навіть ситуації, коли для того, щоб розмежувати все селище хуторами та відрубками, було необхідно змінити власників у двох третинах господарств [6, с. 42]. Важливу роль у зміні структури селянського землеволодіння відігравав Селянський банк, який скупав землі у поміщиків і перепродавав їх селянам, в основному – заможним. Причина була в тому, що більшість дворян не могла перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства. Натомість вони віддавали перевагу залізати в борги. І щоб їх погасити, поміщикам доводилося розпродавати свої землі [7, с. 339].

Дільнична організація території, яка була створена в ході аграрних перетворень початку ХХ ст., формувала істотну передумову вільного індивідуально-господарського самовизначення, не стиснутого правилами загальноприйнятої організації господарства, неминуче обов'язковими при неврегульованому черезсмужному землекористуванні, котре панувало раніше. Насамперед дільнична система створювала постійне і стійке організаційно-виробниче злиття родини, яка господарює, з певною ділянкою землі, зумовлюючи можливість найбільшого вкладання в землю основних капіталів і витрат праці, що використовуються тривалий час. Концентрація (зведення та округлення) земельної площі з наближенням її до дворища зумовлювала економію землі (зменшення межників), економію праці та скорочення витрат на внутрішньогосподарський транспорт. Іншими словами, продуктивність праці збільшувалася, створюючи можливість інтенсифікації господарства або розширення виробництва. Наявність названих умов утворювала сприятливу можливість введення технічних поліпшень і, передусім, більш повноцінного угноювання полів. Останнє залежало від ступеня віддаленості землі: чим ближче рілля розташована до дворища, тим більше поширено угноєння [8, с. 33].

Оскільки об'єктивно назріла потреба переходу до угноєння, при дільничному землеволодінні останнє було набагато простіше ввести порівняно із черезсмужним користуванням землею. Адже при черезсмужжі, щоб доставити на ріллю віз із добривом, необхідно було проїхати по землі сусіда, який навряд чи був задоволений подібними подіями. Про це свідчили й дані сільськогосподарської статистики, відповідно до яких у 1907 – 1914 роках дільничні господарства України отримували добрива у сім разів частіше, ніж черезсмужні [9].

У приватних дільничних господарствах також швидше, ніж в общинних черезсмужних наділах, вводилися простіші покращення техніки польовництва, котрі поєднувались із загальною економією праці, стійкістю та незалежністю володіння, зручністю розташування землі. У 1907 – 1914 роках удосконалена техніка польовництва була введена в 74,6 % дільничних господарств і лише в 16,8 % черезсмужних господарств [10].

Значно складнішим було становище із загальною реорганізацією системи польовництва і, зокрема, сівооборотів. Дільничні господарства в масі своїй тривалий час будували своє польовництво за загальноприйнятою в даній місцевості системою сівообороту, яка мало чим відрізнялася від звичайної в умовах черезсмужжя. Це особливо стосується ти-

пу відрубних господарств, 71,7 % яких зберігали старі системи сівоборотів. Хутірські ж господарства значно швидше і в більшій кількості виявляли тенденції реорганізації системи польовництва: 85,5 % хуторів відмовлялися від застарілих трипільної та багатопільної систем і впроваджували плodoзмінну – прогресивнішу систему [11].

На початку ХХ ст. в структурі аграрного сектору України відбулися істотні зміни, котрі потягли за собою перехід на якісно новий рівень сільськогосподарського виробництва. Крім того, селянин поступово ставав самостійним суб'єктом економічних відносин, тим самим ставлячи під сумнів можливість збереження панівного становища общини, котра гальмувала індивідуально-господарську ініціативу, ускладнювала вільну конкуренцію в сільському господарстві, слугуючи серйозним інструментом впливу поміщиків на селян. Ліквідація общинного землекористування звільняла селян від консервативного тиску напівкріпосницьких традицій і відкривала дорогу буржуазним нововведенням. Приватна власність на землю стала потужним стимулом до роботи для заможних мужиків, які прагнули вийти на відокремлені хутірські та відрубні ділянки та розвивати свою господарську діяльність. Однак такий перебіг подій не задовольняв бідних общинників, оскільки вони втрачали опору в особі «міцних» господарів і залишалися в нежиттєздатній общині наодинці зі своїми проблемами.

Таким чином, на початку ХХ ст. соціально-економічне становище селянства України відрізнялось залежно від регіону. Найбільш благополучним воно було у південних губерніях, де капіталістичні відносини розвивалися швидше і селяни мали достатню кількість землі. Процес руйнування общини дозволив послабити економіко-правовий тиск поміщиків і активізувати господарську діяльність селян, хоча на Правобережжі та частково на Лівобережжі переважало подвірне землеволодіння, тобто більшість тамтешніх селян господарювала самостійно і без ліквідації общини. Землепорядкування сприяло оптимізації сільськогосподарської діяльності в усіх досліджуваних українських губерніях, але воно вирішувало проблему застарілих систем сівоборотів лише частково.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підраховано автором за: Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб. : Изд-во Центрального Статистического Комитета МВД, 1907. – Приложения XXXII – XXXIII.
2. Лось Ф.Є. Україна в роки століпінської реакції // Нариси з історії України. – Вип. 11 / Лось Ф.Є. – К. : Вид-во АН УРСР, 1944.
3. Бочаров В.В. Ліквідація общинного землекористування в Україні (1906 – 1917 рр.) / В.В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 3-9.
4. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга / [под ред. В.П. Семёнова-Тянь-Шаньского]. – СПб. : Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – Т. 14.
5. Складено автором за: Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. – Оп. 121. – Спр. 19. – Арк. 465-466, 468; Спр. 57. – Арк. 584; Спр. 75. – Арк. 211, 213, 217-218.
6. РДІА. – Ф. 408. – Отчётные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1.1.1916 г.
7. Субтельный О. Украина: история / Субтельный О. ; [пер. с англ.] – К. : Лыбидь, 1994.
8. Першин П.Н. Участковое землевладение в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и судьбы во время революции (1917 – 1920) / Першин П.Н. – М. : Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922.
9. РДІА. – Ф. 395. – Оп. 2. – Спр. 1891. – Арк. 218-219.
10. Підраховано автором за: РДІА. – Ф. 395. – Оп. 2. – Спр. 2084. – Арк. 166-167.
11. РДІА. – Ф. 395. – Оп. 2. – Спр. 1652. – Арк. 201; Спр. 1943. – Арк. 61.

В.В. Бочаров

Социально-экономическое положение крестьянства Украины в начале ХХ в.

В статье рассматривается социально-экономическое положение крестьянства Украины в начале ХХ в. Установлен удельный вес частных и участковых крестьянских хозяйств по отношению к общинным и черезполосным соответственно. Показаны региональные особенности. Обращено внимание на изменение структуры крестьянского землевладения. Сделан акцент на улучшениях в системе крестьянского хозяйствования.

V.V. Bocharov

The Social-Economic Condition of the Peasantry of Ukraine at the Beginning of the XX Century

The social-economic condition of the peasantry of Ukraine at the beginning of the XX century is considered in the article. The specific volume of the private and district peasant farms in the attitude towards commune and fractional accordingly is established. The regional peculiarities have been shown. The attention to the change of the structure of peasant land ownership has been attracted. The improvements in the system of peasant farming have been accentuated.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2009.